

Д

10

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ФЕДАКА СЕРГІЯ ДМИТРОВИЧ

**ВІДКРИТТЯ ТА ПЕРШОПУБЛІКАЦІЯ СЛОВА О ПОЛКУ
ІГОРЕВІМ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ**

Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Спеціальність «Вітчизняна історія» — 07. 00. 02

Ужгород

1992

00742824 (R)

Робота виконана в Ужгородському держуніверситеті

Науковий керівник - доктор історичних наук ЗАДОРСЬКИЙ В.С.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук ШЕВЧЕНКО Ф.П.
 доктор історичних наук СТРИШЕНЕЦЬ М.М.

Провідна установа - Львівський Державний Університет ім.Франка

Ужгородський держуніверситет

Захист дисертації відбудеться "3" ^{IV} березня 1992 року
 на засіданні спеціалізованої ради К 068.07.01 в Ужгородському
 держуніверситеті /294000, м.Ужгород, вул.Університетська, 14/
 Б.Н. 1992

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Ужгородського
 держуніверситету.

Реферат розіслано "3" ^{III} 1992 року.

Вчений секретар
 спеціалізованої ради

Мауффа

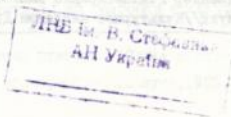
кандидат
 історичних наук
 МАНДРИК І.О.

Актуальність теми. Значення Слова о полку Ігоревім для вітчизняної культури загальновідоме. Проте розуміння цієї пам'ятки все ще далеке від належної повноти. Специфіка вживання Слова у тому, що єдиний відомий його список зник з поля зору вчених у 1812р. Тому будь-яке питання, пов'язане з даним джерелом, врешті-решт упирається в проблему справності тексту, а та, в свою чергу, має розв'язуватися на основі комплексного вивчення історії відкриття Слова, яку слід розуміти як діалектичну єдність двох рухів - по-перше, проникнення першодослідників у суть твору, по-друге, рух у віках самої пам'ятки. На перетині цих двох взаємонаправлених шляхів і сталося відкриття Слова.

Особливо актуальним таке дослідження є сьогодні, коли перед історичною наукою - широке коло завдань по вивченню взаємодії різних культур, ідеологій, світосприймань. У складній, драматичній біографії твору XIIIст. нерозривно переплетені дві історико-культурні тенденції - ентропійна, деструктивна, направлена на забуття, знищення інформації, та негентропійна, що протистоїть їй і стверджує спадковість у духовному розвитку суспільства. Відкриття та публікація пам'ятки /які розглядаємо як два моменти єдиного за своєю суттю явища/ стали переломним пунктом у боротьбі цих двох тенденцій навколо Слова. Механіку даного культурно-історичного процесу практично не досліджено. А між тим саме її вивчення дозволило би подолати той певний застій, який помітно осягнув часом у словознавстві, що продемонстрував й останній звілей Слова 1985-1987 років.

Ступінь наукової розробленості теми. Незважаючи на двохсотрічний інтерес науковців до даної проблематики, розуміння її дуже і дуже далеке від бажаного. Словознавство надзвичайно багате на суперечливі версії, причому питання відкриття пам'ятки чи не найзапутаніше. Але "тільки знайти більш сприятливий ґрунт для джерелознавчих студій та постановки методичних проблем, ніж... "вічні", тисячі разів обіграні історичні сюжети, по яким ми маємо розвинуту дослідницьку традицію та широке коло різноманітних джерел".¹ Ця

¹Тартаковський Н.Г. Повстання русских очевидцев о предании французов в Москве в 1812 г. // Источниковедение советской истории. - М.: Наука, 1973. - С. 232.

цьому вважаємо, що будь-яка словознавча розвідка обов'язково має відкриватися оглядом попереднього доробку фахівців, чому і присвячено перший розділ дисертації.

Метов даного дослідження є історико-культурне вивчення відкриття, першовивчення та першопублікації Слова о полку Ігоревім на основі аналізу якомога повного комплексу джерел. Для цього слід розв'язати такі завдання: 1/врахування уроків з історіографії теми, виявлення її внутрішньої логіки, тупикових, забутих та перспективних шляхів, 2/відшукування нових та оригінальних інтерпретацій наявних джерел, 3/аналіз біографії О.І.Мусіна-Пушкіна як відкривача Слова, окреслення його оточення, причетного до пам'ятки, 4/реконструкція процесу введення твору в науковий обіг і на її основі критика тексту першовидання, 5/відтворення історії відкриття - на основі фактів, здобутих при розв'язанні попередніх завдань, 6/нарис шляху, пройденого Словом від авторського тексту до мусін-пушкінського списку.

Автор прагне відійти від справедливо критикованого історико-культурного імпресіонізму, який породжує приблизність характеристик та формувань.¹ Це призводить до необхідності і можливості свідомого конструювання сучасного методологічного підходу до теми. Він ґрунтується на діалектико-матеріалістичному розумінні інформації як невід'ємного атрибуту матерії, з чого випливає принцип універсальності відображення, тобто існування взаємозв'язку безлічі відображень і взаємовідображення безлічі зв'язків. Це зумовлює незнищеність інформації, оскільки при зникненні певного образу слід його залишається у багатьох інших обрязах, залишаються ті зміни, які він викликав за час свого існування. Якщо ж даний образ є писаним текстом, то він несе подвійну інформацію - змістову і структурну, які мають різну міру опору ентропії. Оскільки у поетичному творі зміст і форма тісно пов'язані, то краще збережена структурна інформація дозволяє відтворювати і змістову.

Історичне пізнання, як і усяка людська діяльність, є процесом опосередкованим, де посередником між дослідником і предметом його інтересу виступає документ. Коли ж предметом інтересу є сам документ, до того ж втрачений, то посередником виступають свідчення очевидців. Якщо природознавець проникає у сутність речей за допомогою матеріального інструменту, до певної міри стотожнюючись з ним, то

¹Див.: Фридлендер Г.М. Несколько замечаний о специфике литературоведческой науки // Культурное наследие Древней Руси. - М.: Наука, 1976. - С. 235.

дослідник зниклого документу може "торкнутися" його лише в результаті свого роду ототожнення себе з його очевидцями – тобто реконструювання їхнє суб"єктивне сприйняття на основі зафіксованих свідчень.

Розв'язання поставлених задач вимагає якнайширшої джерельної бази. Головним джерелом усього словознавства є першовидання твору, яке неодноразово відтворювалося факсимільно. Донки зібереглося біля 70 примірників першовидання, більшість з яких має цікаві маргіналії. Використовуємо матеріали про Слово, які належали Катерині II. списки перекладу кінця XVIII ст./так званий переклад Т/, папери Малиновського, виписки Карамзіна. Особливою групою джерел є свідчення очевидців древнього рукопису. Крім цих традиційних для словознавства джерел використовуємо так званий Шукінський рукопис Слова, який довгий час зважався підрубкою і лише нещодавно ревілітований.¹ Широко залучаємо пам"ятки давньоруської, староукраїнської писемності, матеріали до історії російської історичної науки кінця XVIII ст.

Наукова новизна дисертації полягає у комплексному аналізі широкого кола даних. Робота не переслідує якихось полемічних цілей, чим відрізняється від переважної більшості розвідок про Слово. Енергії дослідження спрямовано не на аргументацію апріорної концепції, а на узгодження існуючих. Якнайширше охоплення фактів дозволяє виявити нові взаємозв'язки, по-новому висвітлити і загальновідомі моменти. Якщо досі досліджувалися окремі моменти відкриття та першопублікації Слова, то у даній дисертації розглядається спроба розглянути відкриття у широкому культурно-історичному контексті. Обґрунтовується ряд нових висновків про природу мусін-пушкінського списку Слова як списку українського походження, про деталі його відкриття, визачення та першовидання.

Практична значимість дисертації. 1/ Не суперечлива концепція відкриття пам"ятки дозволяє по-новому підійти до проблеми критичного тексту твору, переглянути наявні тлумачення темних місць, а отже, піднести використання Слова як історичного джерела на принципі вищого рівня – завдяки більшій адекватності його інтерпретації. 2/ За результатами дисертаційного дослідження може бути написана серія окремих розвідок зі всебічним розглядом тих моментів, які у даній роботі через брак місця лише зачіпаються. 3/ Дисертація може бути основою для створення монографії чи розробки спецкурсу.

¹Гаврилин Н.К. Шукинская рукопись "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" в его время. – М.: Наука, 1985. – С.393-412.

Апробація роботи. За темою дисертації було прочитано доповіді на Конференції Радянської Асоціації Молодих Істориків/Ужгород, 1980/, Читаннях Республіканської Асоціації Молодих Істориків/Київ, 1980/, Всесоюзній конференції, присвяченій історії закарпатської інтелігенції/Ужгород, 1990/. Опубліковано чотири матеріали/Статті, тези доповідей/

Структура роботи. Дисертація складається з короткого вступу, трьох розділів /другий розділ підрозділяється на чотири параграфи, третій - на два/, висновків та списку використаних джерел і літератури. Дисертація має 165 сторінок.

Перший розділ - "Історіографічно-джерелознавчий нарис". Стан вітчизняної науки на момент публікації Слова/1800р./ яскраво характеризує той факт, що у ній ще не існувало навіть поняття "давньоруської літератури". Саме першовидання Слова відкрило нову дисципліну. Отож, науковий світ не був готовий адекватно оцінити пам'ятку. Аматори створили очікували місцевого Оссіана, про що свідчать перші повідомлення про Слово. Коли ж усе виявилось значно складнішим, енергія дослідників спрямувалася на подолання невідповідності між очікуваним і наявним. Така природа найгостріших скептичних поглядів на Слово /румянцевські гурток, митрополит Євгеній/. Засякники ж Слова сконцентрували увагу на його мові. Найповніше із позицію висловив С.С.Шижков, завдяки чій праці /1808р./ і почалося серйозне зацікавлення Словом - викладачі перекладали О.Палишина, М.Язвизького, І.Левитського, М.Граматіна, створюють свої переклади В.Калпінст, В...уковський. Слово стає духовним здобутком нових поколінь, що зумовлює вже другу хвилю інтересу фахівців. Тепер філологічна критика природно переростає у джерелознавчу. На яскравішою постать тут був К.Ф.Калайдович. Цей же період позначається новим сплеском скептицизму. Історичний скептицизм був наслідком кризи дворянської ідеології, яка еволюціонувала від дворянського патрістизму до національного нігілізму. Відомі скептики /М.Каченовський, І.Беліков, О.Сенковський/ заперечували автентичність Слова. Найпалкішим адентом Слова став у ті часи С.С.Пушкін. Проте його погляди мали ознаки історичної обмеженості, він підкреслював нетиповість твору для давньоруської літератури. Ефективнішим виявився підхід М.Максимовича, котрий розглядав Слово в контексті українських дум. Вершиною джерелознавчого словознавства першої половини ХІХст. стало дослідження А.Дубенського.

Наступний етап вивчення Слова розпочався у новій духовній атмосфері 1860-х років/М.Тихонравов, М.Колосов, В.Міллер, П.Вяземський, С.Смирнов, С.Потебня/. Тогочасні студії ґрунтувалися на особ'язковому співставленні друкованого та відкритого П.Лекарським катерининського тексту Слова. Найважливіша постать того періоду - С.Барсов з його 3-

тмном монографіст. Паралельно з учнями Росії з другої половини XIX ст. Слово досліджують і на Західній Україні/О.Сгонівський, О.Партицький, А.Петрушевич, В.Кошовський, Р.Заклинський/, особлива роль тут належить І.Франку.

Соціально-політичні катаклізми 1914-1920рр. загальмували майже до нуля вивчення Слова у нашій країні. Безпосередньо 1917 рік не став переломним для словознавства, але саме він поклав початок формуванню нового типу науки, в якій передові ідеї та методи переплелися з догматизмом та упередженістю. Другим наслідком всесвітньо-історичних процесів стало посилене виключення пам'ятки за кордоном - великим міром стараннями емігрантів. Діяльність останніх, а також зростання інтересу до країни стимулювали звернення до Слова й дослідників-іноземців. У Ленінграді і Москві упродовж 20-х років виходили розвідки про Слово у руслі дореволюційної академічної науки. На Україні в 20-ті роки в атмосфері відродження національної культури розквітає і словознавство/В.Ржиґа, С.Шевченко, А.Загуд, В.Перетц/. В офіційній же думці того часу Слово поставало ^{у суспільстві} чужим, безнадійно далеким. Кардинальний поворот почався після переписки К.Маркса і Ф.Енгельса про Слово. Наприкінці 30-х років було вирішено використати твір для психологічної підготовки нашого народу до близької війни. Тому було дано зелену вулицю тим ентузіастам, які прагнули закріпити право словознавства на існування, відзначивши 750-річний швілей Слова та увівши його до офіційної історичної концепції/М.Гудзій, О.Біленький, П.М.Лопов, Б.Греков, І.Новиков/. У зарубіжному ж словознавстві усе більшого розмаху набував скептицизм/І.Дале, А.Мазон, П.Буайє, А.Мартель, І.Кірмановський, А.Валля, Б.Уонггаун, М.Горліи/. На Україні зі скептичних позицій виступив І.Свенціцький.

До другого швілея Слова у 1950р./150 років першовшляху/ радянське словознавство підійшло вже освоївши і органічно ввключивши у себе більшість здобутків докостневої науки. У 60-х роках почався процес накопичення нового фактичного матеріалу, дисципліна стала набирати еkleктично-коментаторського характеру. Процес цей був об'єктивний /зумовлений самою природою надзвичайно багатой пам'ятки/ й виправданий, оскільки треба було систематизувати дані, до їх нагромадила наука. Проте екстенсивність небезпачна метафізичними тенденціями, дисципліну тяжко розвивати, вона занурюється в емпіризм, тяжіє до самодовільня. Із втратою динамізму та відкритості зникає можливість діалектичного розвитку через зіткнення протилежних думок. Кілька робіт нон-конформістського типу відіграли роль зовнішнього подразника для дальшого екстенсивного росту дисципліни. Тому 60-ті роки пройшли під знаком боротьби зі скептицизмом -

спершу А.Мазона, потім О.Зіміна. На початку 70-х рр. дискусія з неоскептиками завершилася блискучою перемогою захисників Слова/Д.Лихачов, В.Адріанова-Перетц, Л.Дмитрієв, Ф.Прийма, С.Творогов/, але цим же було заглушено той імпульс, який довгі роки живив дослідницьку думку. Тому квітень 1975р. мав менше наукове значення, ніж попередні. Його матеріали засвідчили поворот від питання автентичності до контекстуальності. Для 70-80-х рр. показова активізація письменницьких досліджень Слова/М.Асеев, О.Судейменов, В.Шевчук, Є.Осетров, Г.Карпунін, В.Тивіліхін, А.Чернов, С.Пушик, І.Шкляревський/, які характеризуються народним етимологізуванням, концентруванням на фольклорному векторі пам'ятки, що обертається ігноруванням книжного складника, граничною конкретністю бачення матеріалу, яке межує з домисленням недостатніх даних. Разом з тим вони вносять свіжий струмінь, чого не завжди вистачає працям науковців. Антидизлетантська кампанія, розв'язана вченими на початку 80-х, не дала жодних результатів. Вихід бачиться в інтегруванні науковим словознавством усіх справжніх здобутків неспеціалістів, підведення під окремі їхні блискучі здогади міцної фактологічної бази. В цілому 70-ті рр. характеризуються нагромадженням емпіричної кількості для стрибка на новий якісний рівень. Проте небезпека, яка властива екстенсивності, особливо далася взяти у 80-ті роки - словознавство почало захлинатися у безмежжі залучених фактів, не завжди підданих історичній критиці, що яскраво проявилось в квітні 1985-1987 роки. З іншого боку, словознавство саме ж виробляло і протиструту у вигляді документально-пошукового напрямку/Г.Мойсєєва, С.Конисевич, Л.Мілов, В.Козлов, С.Росовецький/. Загалом же кінець 80-х позначений здобутками не концептуального плану, а лише подіючими важливими фактологічними знахідками.

Уся історія словознавчих досліджень постає як досить послідовний процес постійної взаємоборни двох тенденцій. Перша - сприйняття пам'ятки в її унікальності, крайнім проявом чого є скептицизм. Друга - підкреслення типового, загального у творі. Протистояння цих тенденцій то загострюється, то послаблюється, через що джерелознавство Слова постійно пульсує. При цьому насторожує принципово некомплексний, вибірковий підхід до пам'ятки: скептики та ортодокси часто навіть не розуміли одні одних, оскільки апелювали до різних аспектів твору. На сьогодні склалася цікава ситуація. З однієї сторони, безперечно досвідчені створення поеми у XIIст., з іншої ж - практично невідомі конкретика подальшої її долі аж до 1800р., що залишає можливість наступних сплесків постскептицизму в дусі Л.Гумільова чи

О. Сулейменова. Умови для вичення зазначеного питання цілком склалися - підґрунтям тут могли б стати результати довголітнього екологічного розвитку. Підходить зі сторони АІІст. намічено Б. Рибаківим, зі сторони ХІІІІ - Г. Мойсеевон. Саме тут бачиться нове перспективне поле студій, які по-новому висвітлять увесь комплекс проблем, пов'язаних з пам'яткою.

Другий розділ - "Відкриття Слова о полку Ігоревім як момент взаємодії різночасових культур". Дана проблема розглядається у кількох аспектах, зокрема - біографічному, чому присвячено перший параграф цього розділу "О. І. Мусін-Пушкін як відкривач Слова о полку Ігоревім". Критичний шлях Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна/1744-1817/прслідковано через призму відкриття Слова. Звертається увага на шкільні роки, становлення історичних інтересів, початок придворної служби генерал-ад'ютантом Г. Орлова, закордонний воєн 1772-1775рр., під час якої виник план колекціонувати старожитності. З кінця 1780-х рр. Мусін-Пушкін робить стрімку кар'єру, службу та наукову. З 1785р. директор Гімназії Чухеземних Одиовірів, з 1790 член Російської Академії, з 1791 обер-прокурор Синоду, з 1794 очолює Академію Мистецтв. Розглянуто роль у цьому піднесенні відомого "грецького проекту", діяльність Мусіна-Пушкіна як педагога та організатора історичної науки. Мусін-пушкінський гурток реалізує те, що не вдалося М. Новикову. Проаналізовано археографічні прийоми Мусіна-Пушкіна при виданні Руського Временіка/1790/, Руської Правди/1792/, Книги Большому Чертежу/1792/, Повчанія Володимира Мономаха/1793/. З одного боку, ці публікації мають чимало спільних рис з першовиданням Слова, з іншого - яскраво ілюструють дитячий стан тодішньої археографії. Особливу роль при їх підготовці відіграв відомий історик І. М. Болтін. У 1794р. Мусін-Пушкін виступав з власною історичною розвідкою, де вперше переконливо обґрунтував місцезнаходження Тмуторокані на Таманському півострові.

Мусін-Пушкін був яскравим представником російського дворянського патріотизму. На цьому ґрунті виник конфлікт між ним та прусофільською придворною партією. Мусіна-Пушкіна було звинувачено у критиці реформ Катра I і Катерини II, у підробці історичних пам'яток. Відкритий ним Тмутороканський гамінь називали фальсифікатом. Автентичність цієї пам'ятки переконливо доведено у 70-ті ро. АХст. Воротам вдалося скомпрометувати Мусіна-Пушкіна в очей царя. Хоч на березні 1790-х рр. він планував за допомогою В. Солжкова опублікувати Слово, від цього довелося відмовитися. При Павлі I Мусін-Пушкін їде у відставку і переїжджає у Москву. Лого наступники у Синоді відкривають справу про присвоєння Мусіна-Пушкіним історичних рукописів, які постали у Синод за царським указом 1791р. У Москві граф через свого панького дру-

та М.М.Бантиша-Каменського знайомиться з його молодим співробітником О.Ф.Малиновським, який стає ініціатором публікації Слова о полку Ігоревім. Першопздання здійснено наприкінці 1800р. у Сенатській друкарні видавцем С.Салівановським.

Із вступом на престол Олександра І у Мусіна-Пушкіна зароджується план відновлення археографічної діяльності. Після Тильзіту граф стає у відкриті опозицію до царя, входить у так званий тверський салон великої княгині Катерини Павлівни, який об'єднував незадоволених курсом М.Спеланського. Тут граф розгортає помітну публіцистичну та історіографічну діяльність. Другою домінантою його буття стає виховання трьох синів та доньки, з яких найбільші надії покладалися на Олександра, що мав успадкувати історіографічні інтереси батька. Літні місяці граф проводив у рідному маєтку на Ярославщині, де панували цілком патріархальні порядки. 1812 рік не був винятком. На літо уся родина рясно їхалася з московського дому. Дослідник не перестав тривожити думка: як міг антикварій, володіючи таким багатством, так не обачно втратити його. Ми намагалися психологічно пояснити цей факт.

Біль від втрати колекції був приглушений ще болішим втратою 25-річного сина Олександра, який загинув під Ламебургом у 1813р. Мусіна-Пушкін кілька років прожив у селі, повернувшись у відлюдкованій московській дім лише незадовго до смерті. В такій ситуації наприкінці 1813р. до Мусіна-Пушкіна звернувся К.Казайдович з проханням повідомити все, що йому відомо про зниклий рукопис Слова. Відповідь графа відзначається туманністю. Він помер 11 січня 1817р., заборивши з собою не одну таємницю вітчизняного джерелознавства.

Біографія цієї непересічної людини потребує подальшого дослідження. У короткому нарисі ми змогли дати лише схему її, але й вона дозволяє стверджувати, що відкриття Мусіним-Пушкіним Слова було далеко не випадковим. Не ідеалізуючи цього, за виразом В.Ключевського, антикварія-публіциста, все ж зазначимо, що він ішов до цього найголовнішого свого відкриття усе життя. Доли графа та Слова настільки тісно переплелися, що зрозуміти їх можна тільки через взаємовідображення.

Другий параграф - "Еволюція поглядів істориків на природу мусіно-пушкінського тексту". Основними джерелами, з яких судимо про те, як виглядав древній список, на сьогодні є: Перисьядання/П/, Катерининський список/С/ та Пушкінський список/Д/, староборядський рукопис 1840-х рр., який довгий час вважався пізнього часу

тиху фальсифікатів Бардіна чи Сулакадзева, але нещодавно реабілітований та опублікований як текст, що відбиває мусін-пушкінський не через посередництво П та Б, з якими суттєво не співпадає, а якісь іншим шляхом. П і Б мають принципово різну орфографію: П - більш-менш послідовно витриману в дусі другого балканського впливу, Б - близьку до власне руської з рідкими поодинокими балканізмами, причому у двох текстах орфографічні тенденції витримано різнов міров. П надто "причесаний", що являється його редагуванням спеціалістами. Б виглядає природніше, тут маємо типову для рукописів непослідовність, він не справляє враження спеціально обробленого тексту, хоча наприкінці XVIII ст. витримати тон при русифікації було б легше, ніж протиставити тенденції слів "янизачії". Аналіз різничань Б і П дає підстави вважати, що саме Б адекватніше передає древній оригінал, у якому переважали руські написання при наявності і південнослов'янських. Можна тільки здогадуватись, які причини спонукали видавців підправляти список - при подібньому археографічному рівні таке було не випадком, а правилом. Найімовірніше, просто бачачи різнобіччя у написаннях, просто вирішили уніфікувати їх. Хоча до кінця справилися з цим не вдалося, текст став виглядати принципово інакше, ніж в Б. Редагували в сторону, як здавалося видавцям, більшій древності написань, оскільки адекватних уявлень про давньоруську мову XII ст. вони не мали - еталоном виступали переклади Євангелій періоду ще першого балканського впливу. Текст надрукували таким, яким він мав би виглядати у XIV ст. Те, що існувала орієнтація саме на XIV ст. засвідчив Д. Дубенський, якому О. Селімановський заповідав /як останній очевидець/ оголосити саме таке датування. Серед видавців навіть існували розбіжності з приводу того, наскільки треба архаїзувати наявний текст. Відображення цього можна бачити у свідченні С. Селімановського, що О. Мусіну-Пушкіну не дозволялося правити коректуру. Своєю мірою архаїзації відзначалися різні етапи випчення пам'ятки, яке супроводжувалося виготовленням нових списків. Одним з проміжних списків між Б і П виступає протограф Ш. Ш значно ближче до Б, але тут вже почато редакторську роботу, аналогічну тій, яку виконано у П. Протограф Ш можна пов'язати з планами О. Мусіна-Пушкіна видати Слово це у Петербурзі у В. Соїкіна. Намір не було реалізовано, але підготовчі матеріали мали б виглядати саме як Ш, про що свідчать аналіз спільних читань Б і Ш проти П, а також Ш і П проти Б.

Аналіз тих редакцій тексту кінця XVIII ст. показує формальні аспекти еволюції сприйняття представниками дворянсько-патріотичної російської культурної традиції XVIII віку явищ давньоруської куль-

тури - організація, прилучення народних елементів, ретушування книжки, загострена увага до впливів православного зарубіжжя, в ревізан-на думу над буквою. Сміслові і аспекти цієї еволюції прослідковують-ся у третьому параграфі.

Він називається "Суперечливість ранніх наукових інтерпретацій Слова о полку Ігоревім". Починати розгляд історії вивчення Слова до-зволяє з катерининських паперів. Традиційно вважалося, що свій список Слова цариці отримала від Мусіна-Пушкіна. Проте ніяких особливих під-став так вважати немає. Никто не висунути якихось попередніх гіпотез, то відслідковується така картина. Катерина II отримує список Слова і знайомить з ним свого напівпринцворного історіографа І.М.Болтіна, який на зламі 1780-80-х рр. при негласній підтримці цариці вів на-пружену полеміку з М.М.Щербатовим. Болтін використав Слово при від-повіді на одне з дискусійних питань - про місцезнаходження Тмутаро-кани. Проте опубліковувати результат він остерігся до ознайомлення з оригіналом Слова. Отримавши оригінал, він переклав і прокоментував йо-го, але не зміг надрукувати, померши 6 жовтня 1792р. Через Болтіна із Словом познайомився І.П.Слагін, який згадує поему у своєму "Опытє повествованія о России". Один зі списків болтінових матеріалів збе-рігся копі як складова частина катерининських паперів. Інший список разом з оригіналом після смерті Болтіна потрапив до Мусіна-Пушкіна. У середині 1790-х рр. увесь мусін-пушкінський турток готує "антицар-ський" переклад Т. Проте він вишов надто еkleктичним, відображав різні тенденції. Малиновський же творить свій переклад * з метою передати поетичні багатства твору. Глибинну причину більшої адекватності М бачимо у тому, що антицарії дивилися на Слово лише як на історичне джерело, хай і дуже своєрідне, воно розпадалося на багато незрозумі-лих епізодів. Малиновський же сприймав його як самоцінну цілісність, ідучи від невідомішого, тобто емоційного підкладу. Малиновський слідує муття не стільки історика, як віртувальника, але це було як-раз те, чого не вистачало попередникам. Цей переклад потребував до-даткового шліфування, що й здійснено при підготовці друкованого пе-рекладу Пв. Перекладання Слова було колективною працею багатьох ама-товів старовини. Це чи не перший приклад застосування в історіографії Давньої Русі методу "інтелектуального штурму". Результати видали до-сить суперечливі, що викликало ковінню неспокійність культур XVIII та XIX ст. Але перепонов були і формальні особливості смиску, про що йде мова у наступному параграфі.

Сотанніє, четвертий параграф другого розділу називається "Культурно-історична специфіка мусін-пушкінського списку у передачі пер-шоджерел". На основі аналізу різночитань у джерелах тексту Сло-

ва можна зробити попередні висновки про палеографію зниклого ордінаду. Її підстави говорять про близькість почерку мусів-пушкінського списку до українських почерків XVII ст., хоча сам текст має ознаки великоруського впливу. Пояснимо це суперечність тим, що мусів-пушкінський манускрипт виконано у середині XVII ст. великоросом, що, мабуть, орієнтувався на російську мову /отже, і орфографію/, але писав українським почерком, навчившись грамоті від українського вчителя, до того ж протографом служив український списочник початку XVII ст. Звертаючись до палеографії мусів-пушкінського списку дослідники в основному зосереджувалися на різницях між Ъ/ъ у Ъ і Ѣ. Проте скорописні Ъ і Ѣ нерідко співпадають, а при неутрачності почерку /само такі? засвідчили очершні пам'ятки/ це співпадіння стає загальним явищем. Нерідко співпадали І/и, особливо виносні. Тому зазначені колишні у навівних джерелах тех дозволяють датувати древній список XVII століттям. Архаїчні ж риси його посилаються і тим, що західноруський півустан пов'язано зі східноруським відзначеною близькою близькістю до почерку XIX ст. До того ж на Заході частіше вживалися в наявності скорописні написи окремих букв.

Серед конкретних палеографічних особливостей мусів-пушкінського списку виділяємо близькі написання А/и, В/с, И/п, К/в, Ж/ш, Т/м, У/Ѣ. У списку вживалися також літери "омега" та "зело", останню верхово-слідники передавали то як С, то як З. Зазначені особливості підтверджують висновок про те, що почерк мусів-пушкінського списку був український почерк XVII ст.

Українські палеографічні сліди доповнюються локальними: українізм "гъ", "собі", полонізм "въ-срокътъ", чехізм "рослугени", сорбізм "уедіе". Літніми українізмами є й загадкові "босуви пшани", "время Гусова", а можливо і "босыць вѣкъсь". Сліди з переписувачів Слова, у чий живій вимові українське "біс" /даньоруське "бѣс" / звучало як буіс, буос /не характерно для північноукраїнських та карпатських говірок/, звіс у "ого написання літеру У. Слова, незрозумілі наступним переписувачам, були перетручені, але сліди букви У залишилися.

Текстологічно-палеографічні міркування підтверджують зауваження С. Селівановського про даній почерк як про "білоруський", скопій на письмо Дмитрія Ростовського. Досить несподівані індивідуалізації можна довірити, оскільки явраз тоді, коли Селівановський познайомився зі Словом, іншим поважний видавець М. Ілдановський друкував літоскопу праці Дмитрія Ростовського. Сама у свого колеги Селівановський націмовірна і познайомився з почерком самого Дмитрія Ростовського - Данило Туптало /1651-1709/ навчався

грамоті спочатку вдома, у київській оселі батьків, потім у Києво-Могилянській колегії, де й виробив свій почерк.

Таким чином, не лише авторський текст Слова увібрав ряд українізмів з того мовного субстрату, котрий якраз в епоху феодальної роздрібненості наприкінці XIII ст. почав трансформуватися з південно-руського діалекту в староукраїнську мову, а й одиний зафіксований наукою древній список пам'ятки пов'язаний з українськими землями. Розуміння українських культурно-історичних рис рукопису виявилася надзвичайно складним для перодослідників. Ігнорування ними цих рис, а також допущені свідомі та несвідомі перекручення примусили наступних інтерпретаторів висунути чимало надуманих і безперспективних версій. Повне осмислення даного факту та практичні висновки з нього – справа мабутьних досліджень, перед якими зазначений українознавчий підхід розкриває надзвичайно широкі перспективи.

Третій розділ – "Закономірний характер історико-культурного механізму відкриття пам'ятки". Він складається з двох параграфів.

Перший параграф – "Співвідношення випадкового і неминучого у названих версіях відкриття". В різний час Мусін-Пушкін висунув кілька версій щодо отримання Слова: від книготоргівця В. Соликова, від купця І. Глазунова, з якогось монастиря, від архімандрита Ярославського Спасо-Преображенського монастиря Іоїли /Івана Бєлівського/. Остання версія набула найбільшого поширення. Проте після детального аналізу слід визнати, що жодна з них не відповідає дійсності. Нами розглянуто процес еволюції вказаних версій та причини, які зумовлювали їх висунення.

Звідки ж узялося Слово? Ми бачили, що перш, ніж потрапити до Мусіна-Пушкіна, воно пройшло через руки Катерини II та Голтіна. Звідки отримала його Катерина? Звертає увагу той факт, що багато метеоритів у відомому катерининському манускрипті, який складається з копій історичних документів, у тому числі – списку 8, стосуються новгородської історії. Їх царина отримувала від митрополита Новгородського і Петербурзького Гавриїла. Вважасмо, що від нього поступило і Слово. Схоже, що Мусін-Пушкін знав, кому раніше належала пам'ятка. Доказом цього може служити той факт, що один з його відомих прімірників першовидання з дарчим написом Мусіна-Пушкіна адресовано саме Гавриїлу. До того ж, між митрополитом та обер-прокурором Синоду існували документально зафіксовані тісні

зв'язки на ґрунті історичних студій.

Таким чином, до раніше вказуваних у літературі причин мовчання графа про поховання загадкового збірника додається ще й його самолюбство, честолюбство публікатора. Боже так, як він не захотів віддати лаври видавця Слова Маліновському /у першій назві видання вказано лише ім'я Мусіна-Пушкіна/, так же він не захотів ділитися славою відкривача з митрополитом Гавриілом - П.П.Лаврентієвичем /митрополитом/ , призначеним мусем, який залишив помітний слід в історії культури, одним з найкращих на той час знавцем церковнославянської мови та давньоруської книжності.

Це остання лашка, яку ми змогли біля-менш певно "відкрити", просунувшись в історію пам'ятки від Мусіна-Пушкіна назад. Від створення мусін-пушкінського списку /середили чи 4 друга половини XVIIIст./ до новгородського епізоду в історії, до Гавриіла зв'язується білятьо століття. Чи можна щось сказати і про пам'ятку? Вважаємо, що Гавриіла відіграв роль і при відкритті Мусіна-Пушкіна Лаврентієвського літопису, який у другій половині XVIIIст. пройшов через новгородську семінарію та Софію Новгородську. Якщо припустити зв'язок між двома унікальними пам'ятками, то найімовірніше, що у Новгород обидві вони потрапили після того, як Феодан Прокопович заловив значну частину своєї бібліотеки тамтешній семінарії. До Прокоповича в древні рукописи потрапили з усіх кінців країн, коли він в волі Петра I писав історичну працю.

Ми здійснили, нескільки не зарез можна, ретроспективних розгляд історії Слова, починаючи з його появи у Мусіна-Пушкіна. Але якщо трактувати відкриття як веретя історії пам'ятки біографією відкривача, то слід висвітлити увесь шлях, пророблений Словам від XIII століття.

Другий параграф називається "Внутрішньо-логічне заморозкриття сутності Слова - від публіцистичного твору до історикографічної пам'ятки /XII-XVIIIст./". Розібравшись зі свідченнями про мусін-пушкінський збірник, варто повернутися до данки, які містить він сам. Одне з досягнень І.С.Личачова у галузі текстології - розкриття великого значення для джерелознавчих студій з окремою пам'яткою II конвон, тобто відносно стійкого оточення, яке супроводить дані твір з одного збірника в інший. Склад мусін-пушкінського збірника добре відомий: хронграф, якийсь літопис та чотири повісті. Ми не поділяємо поширену думку, що це збірник був конвонтом, тобто складався з механічно з'єднаних частин, членимих невідомо. Доля Слова тісно переплетена з долею інших творів збірника, причому як тих, що передували йому, так і тих, що йшли за ним.

Давньоруські книжечки включали Слово у збірники з хронографом з огляду на близькість поезики та історіософських мотивів обох пам'яток, викликану тим, що на Слово справили вплив пам'ятки візантійської хронографічної літератури. Заголовок літопису змусив північного збірника дозволяє співставляти його з рядом західно-руських літописів, створених у Великому князівстві Литовському. Чотири повісті, які слідують за літописом, за своїми ідеально-тематичними рисами цілком природно приносять до попередніх творів, хоча ці повісті або взагалі рідко зустрічаються у давньоруській книжності, або представлені у збірнику своїми давнішими та рідкісними редакціями. Найвні дані про тісний взаємозв'язок усіх шести творів свідчать про те, що їхнє сусідство під однією обкладинкою далеко не випадкове. Ці твори здавна супроводжували одне одного, взаємозмінюючись разом зі своїм оточенням. Оскільки усі вони були відомі ще в домонгольську епоху, то виникнення першого збірника у такому приблизно складі мо на датувати десь XIII-XIV ст.

Другий параграф далі присвячено реконструкції впливу Слова у XIII-XVIII ст. Доля у віках однієї з найцінніших пам'яток давньоруської літератури і сама по собі досить загадкова. Найімовірніше, що Слово складене на зламі 80-90-х рр. XII ст. в оточенні сіверських князів, які фігурують у поемі під збірною назвою Троянь - Ігоря, Всеволода та Володимира. Виконане на якимось родинних урочистостях, можливо, у зв'язку з поверненням на Русь Володимира Ігоревича з хінгов та оном, Слово мало далі зберігатися в особистих архівах його героїв, принаймні у князю архіві-канцелярії глави роду Ігоря Святославовича у Новгороді-Сіверському. Там велось і княже літописання, залишки його дішли до нас у передачі В.М.Татишева. Можна припустити, що Слово було включено як додаток до літопису Ігоря, II 98 р., укладеного у зв'язку з його вступом на чернігівський стіл. При переписуванні у літописній збірник пам'ятка про Ігорів нахил змінила первісну назву на ту, під якою відома зараз. Заголовок "Слово о полку Ігоревім" дано не автором твору, бо він дещо контрастує з основним текстом. Там пам'ятка позначається як пісня чи повість, але не слово. По-друге, змальовано ратні діяння шлох братів - Ігоря і Всеволода, причому постать Буя-Тура навіть біля героїзовано, а у заголовку вказано лише Ігоря. Назрид чи переробка обмежилася одним заголовком. Імовірно, вона втрутилася й у самий текст, надавши йому того вигляду, який примушує ряд дослідників датувати його саме II 96-II 98 рр.

ішли смерті Ігоря у 1202р. Його архів перейшов до старшого сина – Володимира. Відтак разом з ним Слово помайдрувало у прикорпаття, куди Ігоревичі були запрошені на князівання як онуки Ярослава Галицького. Проте там політична кон'юктура склалася несприятливо для братів, і невдовзі Володимир змушений був тікати, рятуючи життя. Книжний архів його залишився у Галичі і використовувався при складанні Галицько-Волинського літопису, позначеного впливом Слова. Літопис цей обривається повідомленням 1292р., а найвідоміший його список було переписано у Пскові на початку XVст. З початку XIVст. знаходимо у Пскові і сліди Слова. Можна припустити, що обидві пам'ятки потрапили у Псков на зламі XIII-XIVст. у складі однієї книгозбірні, а може і збірника, разом із книжником, який втікав на північ, будучи жертвою постійних інтриг багатьох політичних сил на волинських землях.

На Псковщині Слово відоміше у відомій приписці до Апостола 1307р., у ріді пам'яток псковської літератури, у фольклорі. Псковські сліди зберіг і мусін-пушкінський список.

У 1340р. псковським князем-намісником став Андрій Ольгердович, майбутній герой Куликовської битви та персонаж Задонщини. Саме з його оточенням можна пов'язувати ідею переписування Слова для освітування Донського побойця. Задонщина – єдиний твір, де згадується прадід Ольгердовичів Скаламантас: "И мольвша Ондрей Олгердович брату своему Дмитрию: сама есмь себе два брата, синове Олгердове, а внуки есмь Едикмантови, а правнуки есмь Сколоменцови". Тут бачимо залишки первісного задуму: переробити поему про двох братів-князів XIIст. у твір про двох Ольгердовичів. Та головними персонажами швидко стали два інші брати /двоєрідні/ – Дмитро Донський та Володимир Андрійович. Невдовзі по Куликовській битві обидва Ольгердовичі повернулися у Велике князівство Литовське, а з ними не тільки примірник Задонщини, далеким нащадком якого став Синодальний список XVIIст., а й переписана у Пскові копія Слова. Слово стало популярним серед руського населення литовсько-польської держави, перекукувалось багатьма своїми місцями з такими поширеними тем у XVI-XVIIст. літературних плачах. На Україні у другій половині XVIIст. і було створено мусін-пушкінський список. Його було переписано росіянином /дуке можливо, що старообрядцем/ з українського списку початку XVIIст. Найімовірнішим місцем створення мусін-пушкінського списку є Слобожанщина і Чернігівщина.

Дисертація завершується короткими висновками. Відкриття Слова о полку Ігоревім – зовсім не випадковий момент культурної історії. Навпаки, це прояв глибинних механізмів розвитку суспільної свідомості, коли ті чи інші її яври можуть довгий час перебувати практич-

но в абсолютній тіні, але швидко актуалізуватися при сприятливих умовах, як то було в епоху Ренесансу, каролінгського чи візантійського відновлення. Історіографічний сплеск у Росії XVIII ст. є феноменом з того ж ряду, і відкриття Слова – закономірний момент, одне з патетичних досягнень тієї епохи. Зустріч культур XVIII та XII століть зумовила перипетії усєї наступної історії словознавства, коли пам'ятка сприймалася то як унікальна для XII ст., то як край тисня, фольклорна.

Те, що Слово відкрите О.І.Мусієм-Пущкіним так не є прикладом долі. Усе життя цього яскравого і протирічного представника дворянського патріотизму було спрямоване на примноження знань про далеке минуле. Перш, ніж потрапити до Мусієва-Пущкіна, Слово стало відоме Катерині II, яка познайомила з ним Болтіна. Перше видання Слова 1800р. було зроблено на досить високому як на той час науковому рівні, але емпіричальний стан тодішньої археографії не дозволив цілком адекватно передати оригінал. Об'єктивно публікація має суттєві вади – незважаючи на усе суб'єктивне прагнення видавців до точності.

Копіювання першодослідників щодо прочитання десятків міських рукопису дозволяють віднести почерк оригіналу до українських почерків XVII століття. Проте вже оригінал містив деякі /слабке/ великоруське підрадаговування написань, деякі українські начерки літер були не зрозумілі переписувачу і перекручені ним. Тому вважаємо, що мусієв-пущкінський список було виконано у другій половині XVII століття росіянином, який навчався грамоті /і перейняв почерк/ від учителя-українця, що типово для тієї епохи. Можна припустити, що автор мусієв-пущкінського списку був старособрядець. Протограф мусієв-пущкінського списку виготовлено українським переписувачем XVIII ст., про що свідчить наявність у ньому українізмів та західнослов'янізмів. Задовільний стан тексту протографа вказує на існування міцної традиції Слова в українській писемності того часу.

Слово пройшло великий, дуже складний і залутаний шлях, який пролягав по землях, постійно охоплених міжусобною боротьбою, яка й застуджується у Слові. У цьому причина таких окупних навіск даних про твір. У збереженні Слова приймали участь представники найрізніших етнічних та соціальних груп.

Окреслена схема відкриття Слова о полку Ігоревім є принциповою і становить собою основу для подальших досліджень, які б деталізували та розвивали її. Як показує аналіз словознавчої історіографії, даний напрямок на сьогодні цілком вичерпаний і стоїть на порядку денному.

За темою дисертації автором зроблено такі публікації.

Історія початкового вивчення Слова о полку Ігоревім наприкінці ХУІІІст.: напрямки та шляхи дослідження//Молодь і актуальні проблеми історичної науки.- К., 1990.- С.15-18.

Загадка галицького князя//ХХІ вік.-Ужгород, 1990.- №13.- С.6.

К истории исчезновения мусин-пушкинского списка "Слова о полку Игореве"//Наукові записки Закарпатської асоціації молодих істориків.- Ужгород, 1990.- С.185-197.

Слово о полку Ігоревім: невідомий список ХУІІІст.//Тези доповідей науково-практичної конференції молодих вчених, присвяченої 45-річчю Ужгородського Державного університету.- Ужгород, 1990.- С.86-87.

Handwritten signature

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

433343

Ав 38.265

Підан до друку 27. 12. 91.
Формат 60x90/16.
Папір друк. № 1. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 1,25.
Ум. фарб.-відб. 1,37. Обл.-вид.
арк. 1,3. Тираж 100 пр.
Зам 018. Безплатно.
Міська друкарня.
294005 Ужгород, Руська 13.

Книжковий обмін
СССР